

O BEZDOMOVECTVE TROCHU INAK

ON HOMELESSNESS DIFFERENTLY

BRANISLAV MALÍK

ABSTRAKT

Autor vo svojom príspevku pojednáva o fenoméne bezdomovectva v menej zaužívaných súvislostiach a definuje ho vo vzťahu k tzv. ľudským existenciálnym potrebám. Rozlišuje tu medzi dvomi modalitami ľudského prebývania vo svete reprezentovanými na jednej strane ľuďmi bez domova a na strane druhej ľuďmi bez prístrešia, pričom sústredenejšiu pozornosť venuje prvej z uvedených kategórií potenciálnych klientov sociálnej práce. Za týmto účelom prehĺbuje obsah a rozširuje rozsah pojmu bezdomovectvo. Vo vzťahu k takto rekonštituovanému pojmu bezdomovectva tiež nanovo vymedzuje kompetenčný rámec sociálnej práce, jej úlohy a poslanie.

Kľúčové slová: sociálna práca, bezdomovectvo, človek bez prístrešia, domov, zmysel pre poriadok

ABSTRACT

In the article, the author deals with the phenomenon of homelessness in less discussed associations and defines it in relation to so-called human existential needs. He distinguishes between two modalities of human being in the world represented, on one hand, by people without a home and on the other hand by people without shelter while he focuses more on the former category of potential clients of social work. In relation to a reconstituted concept of homelessness, the author re-establishes competence framework of social work, its tasks and calling.

Key words: social work, homelessness, man without shelter, home, sense for order

V nasledujúcom texte sa pokúsime prehĺbiť obsah a rozšíriť rozsah pojmu bezdomovectvo. Pod bezdomovcami tu nebudeme rozumieť len ľudí bez prístrešia alebo ľudí, ktorí boli z rôznych dôvodov nútení opustiť svoje domovy. Do uvedenej kategórie ľudí radíme aj množinu ľudí, ktorí síce strechu nad hlavou majú a nikdy neboli nútení opustiť svoje pôvodné príbytky, ale z rôznych dôvodov sa prestali na danom mieste cítiť „doma“, ďalej ľudí, ktorí v mieste ich

pobytu, z titulu charakteru tohto miesta, nedokážu saturovať ich existenciálne potreby (najmä potrebu rozumieť svetu a potrebu zmyslu), prípadne ľudí, v ktorých vyhasla túžba po domove. Ľudí bez domova (a teda aj potenciálnych klientov sociálnej práce) v zmysle, v akom ho v našom príspevku vymedzujeme, je teda omnoho viac, ako je ľudí, ktorí pod tlakom určitých okolností museli opustiť svoje domovy, ako aj tých, ktorí stratili alebo sa vzdali strechy nad hlavou a žijú svoj život na ulici. V rámci bytovej politiky sa vlády snažia odstrániť nedostatok bytov ich získaním, „*požadovaním ich budovania alebo plánovaním celého stavebníctva. Nech už zostáva núdza o bývanie veľká, trpká, zarážajúca a hrozivá, predsa len vlastný a ozajstný nedostatok bývania nespočíva v chýbaní bytov.*“ (Heidegger, 2006, s. 370 – 371) Heidegger sa v tejto súvislosti pýta: „... *obytné budovy azda poskytujú ubytovanie, nocľah či prístrešok, byty môžu byť dnes dokonca dobre členené, ľahko obhospodariteľné (prevádzkovateľné), vyhovujúce cenou naším želaniam, otvorené voči vzduchu, svetlu a slnku, ale: ukrývajú byty v sebe záruku či istotu, že sa deje **bývanie?***“ (Tamže, s. 362) Vo svojom príspevku sa pokúsime zodpovedať otázku, kedy sa ľudský príbytok mení v domov, resp. ľudské prebývanie v týchto príbytkoch na bývanie.

Človek je do sveta vrhnutý. I keď zväčša dopadá mätko do „bavlnky kultúry“, predsa len v tomto svete musí čeliť dvom základným výzvam. Proti človeku tu stojí na jednej strane jedna neúprosná istota reprezentovaná faktom pomínutelnosti ľudského života, t. j. istota smrti a na strane druhej „*trvácnosť jeho neistého údely*“. (Camus, 2004, s. 87) Herder v úvode svojho diela *Vývoj ľudskosti* ako dvoch najväčších tyranov človeka identifikoval náhodu a čas. (1941) Prvý plodí neistotu, druhý smrť. Uvedené okolnosti evokujúce v človeku pocit životného diskomfortu následne aktualizujú dve, nazvime ich „existenciálne potreby“ – potrebu rozumieť svetu a potrebu zmyslu. Väčšiu pozornosť budeme na tomto mieste venovať prvej z týchto potrieb vyvolanej k životu ľudským zmyslom pre poriadok. Podľa Herdera je človek stvorený k tomu, aby hľadal poriadok. Je nespochybniteľné, že väčšinu z toho, čo človek robí, je motivované snahou eliminovať neistotu, zvládnuť chaos, redukovať bohatstvo udalostí. Všetko, čo sa vymyká regulárnosti, všetko neurčité, neplánované a nepredvídané sa pokúša dostať pod kontrolu alebo pred tým uniknúť. Naša potreba istoty a poriadku sa premieta i do preferencií, ktoré zohrávajú dôležitú úlohu pri výbere okruhu nám blízkych ľudí (priateľov, životných partnerov, spolupracovníkov a pod.). Pri uvedenom výbere zvyčajne najväčšiu váhu majú také vlastnosti ako sú dôveryhodnosť, čestnosť, spoľahlivosť, emočná stabilita, opatrnosť, rozvaha, miernosť, t. j. vlastnosti, ktoré robia toho druhého čitateľným, predvídateľným a sú zárukou určitého zázemia a istoty. Človek si svoj kredit často buduje aj na miere poriadku a harmónie, ktorú vie vo svojom okolí i vo svojom vnútri navodiť. Človek je bytosť, ktorá chce mať svoje

veci na poriadku. Neupratujeme len svoje príbytky, ale aj svoj vlastný život. Chceme, aby i náš život zo spätnej perspektívy pôsobil dojmom harmónie a poriadku. Človek veci uvádza na poriadok najmä na sklonku svojho života. Chce totiž odísť z tohto sveta vysporiadaný. Z tohto dôvodu uzatvára staré spory, zmieruje staré nepriateľstvá, vyrovnáva svoje podlžnosti. Uvedené sklony sa prejavujú i v ľudských intelektuálnych a kultúrotrvorných aktivitách. Snaha zaviesť určitý poriadok, ktorá ich charakterizuje, patrí dokonca podľa etnológa Claude Lévi-Straussa k tzv. kultúrnym univerzáliám. Ľudská potreba rozumieť svetu a s ňou príbuzné potreby istoty, poriadku či bezpečia, majú aj určité politické a sociálne konzekvencie. Ľudia chcú mať zabezpečenú nielen ochranu svojho fyzického života, ale požadujú aj právne a sociálne istoty. Za týmto účelom si preto ľudia vytvárajú rôzne organizácie, k akým patrí napríklad aj štát, od ktorých očakávajú, že im tieto istoty a bezpečie poskytnú. S uvedenými očakávaniami rátajú aj politici, keďže uvedené otázky sú pre ľudí (ich voličov) veľmi citlivé. Životné rozpoloženie človeka určuje aj viera v to, že chaos, neprehľadnosť či neporiadok, s ktorými je vo svojom živote neustále konfrontovaný, sú len zdanlivé a dostatočne jasnozrivému či poučenému pohľadu sa odhalí, že za uvedenými fenoménmi sa skrýva určitý plán. V prípade, že sa mu tento poriadok nedarí v jeho bezprostrednom svete odhaliť, podniká buď cesty, aby takéto oázy poriadku vo svete vyhľadal alebo svoju životnú energiu investuje do premeny sveta a spoločnosti do takej podoby, ktorá by jeho zmysel pre poriadok saturovala. K tomu však bežný človek nebýva dostatočne znalostne a kompetenčne vybavený. Niekedy je preto potrebné pri navodzovaní súzvuku medzi človekom a svetom požiadať o pomoc príslušného experta. Spočiatku sa požiadavka premeny neistôt v istoty kládla na plecía náboženstva a filozofie, dnes sa táto úloha stáva doménou vedy a na nej postaveného expertného vedenia. Existuje jedno ruské príslovie, ktoré hovorí, že namaľovaný čert nie je taký hrozný. Múdrosť, ktorá je v ňom obsiahnutá hovorí o tom, že niečo nás znepokojuje a desí len potiaľ, pokiaľ to nenadobudne jasné kontúry, pokiaľ je to „niečo“ významovo neurčité či ambivalentné. Akonáhle však dostane svoj presný tvar, uvedené obavy sa buď rozplynú, alebo sa aspoň dozvieme s čím, resp. s kým máme do činenia a vieme s tým určitým spôsobom naložiť, nakoľko pomenovaný problém je už z polovice vyriešeným problémom. Úlohou sociálneho pracovníka je potom aj to, aby bol klientovi pri demaskovaní jeho démonov nápomocný.

Nie vždy je však človek vo svojom živote položený tak, aby zažíval súzvuk so svetom. Vždy žije v ovzduší deficitu zmyslu a neistoty ohľadne jeho postavenia vo svete. Človek preto vždy prahne po svojom pevnejšom ukotvení v kozmickom, spoločenskom či metafyzickom poriadku. Miesto, kde sú obe uvedené ľudské potreby vyplnené nazveme „domovom“. Najčastejšie bývajú identifikované dve príčiny uvedených disonancií rozviklávajúcich vzťah

medzi človekom a svetom – chyba sa hľadá buď na strane sveta, ktorý svojím uspojením nezodpovedá ľudským požiadavkám kladených na domov alebo na strane človeka, ktorý nenachádza k svetu ten „správny kľúč“, a preto sa v ňom necíti doma. V prvom prípade sa náprava hľadá v adaptácii prírodných a spoločenských pomerov tak, aby zodpovedali ľudskej požiadavke zmysluplnosti a poriadku, v druhom v optimalizácii človeka v zmysle prastarej direktívy stoika Epikteta, ktorý ľudom adresoval nasledujúcu výzvu: Nemeňme svet, svet nie je chorý. Chorá býva duša nesprávne uvažujúca o svete. Netreba teda meniť, resp. „liečiť“ svet, ale človeka, ktorý si o ňom, z rôznych dôvodov, vytvára nesprávnu mienku. V tomto druhom prípade sa uvedený nesúlad človeka a sveta najčastejšie vysvetľuje nedokonalosťou a neadekvátnosťou ľudského poznania alebo jeho deficitom. Pozitívnu úlohu tu preto môže zohrať aj inštitút odborného poradenstva, ktorý patrí do tradičného portfólia sociálnej práce. Príležitosť pre expertnú angažovanosť sociálnej práce sa vidí aj v ladení vzťahov medzi človekom a jeho (najmä sociálnym) prostredím. Ako najúčinnnejšie sa však ukazuje, ak je expertná intervencia zameraná na korekciu oboch členov uvedeného vzťahu, t. j. tak na premenu sveta i na premenu človeka, aby v konečnom dôsledku do seba organicky (ako kľúč a zámka) zapadali.

Niektorí myslitelia uvažujú aj o tretej možnosti. Zdroje nesúladu človeka a sveta nehľadajú vo svete, ani v človeku, ale v tom, čo ich vzťah sprostredkúva – v jazyku. Podľa d'Alemberta za tento nesúlad zodpovedá chudobnosť a nedokonalosť jazykov, nakoľko podľa neho je to najmä náš jazyk, ktorý je najvýdatnejším prameňom našich nesprávnych záverov. Jazyk ovplyvňuje mienky ľudí a bežné je aj zneužívanie jazyka pri dôvodení. (1982, s. 190) Očarovanosť či priam „pobosorovanie“ človeka jeho jazykom je tiež veľkou témou neopozitivismu. Vzhľadom na uvedené skutočnosti môžeme za poslanie sociálnej práce považovať premenu neistôt v istoty, prípadne ambície urobiť riziká plynúce z neistôt, vstupujúcich do ľudských životov, aspoň kalkulovateľnými.

Povedali sme, že človek dokáže žiť ako človek len vo svete, ktorému rozumie a ktorý pokladá za zmysluplný. Len takýto svet môže považovať za svoj ľudský domov. Domov človeku poskytuje istotu a bezpečie. Domov je miestom, ktoré nám poskytuje ochranu, a to i v prípade, že toto útočisko pôsobí veľmi subtilne a zraniteľne. Chvieť strachom sa totiž človek môže i za hrubými múrmi pevnosti. Spisovateľ Franz Kafka sa stal známym najmä tým, že vo svojom literárnom diele exponoval životnú situáciu človeka vo svete, ktorý uvedené podmienky nespĺňa a ktorý je preto vo vzťahu k uvedeným ľudským existenciálnym potrebám odcudzený. V takomto „kafkovskom“ – iracionálnom a zmysel postrádajúcom svete nie je človek schopný žiť a reprodukovať sa ako ľudská bytosť, ale v ňom len simplisticne prežíva a ľudsky živorí.

Pocit „byť doma“ nie je teda pre človeka bežný ani prirodzený. Človeku sa do útočiska domova pootvoria dvere vtedy, keď pominie nutnosť, dôvod či potreba niekam ísť. Pod touto nutnosťou myslíme to, že všetky možnosti niekam ísť, boli v danú chvíľu pre neho uzavreté a on bol prinútený zabývať sa na mieste, na ktorom v dôsledku daných okolností uviazol. Napríklad preto, že všetky ostatné miesta boli už niekým zaujaté alebo boli menej vhodné pre život. Človek sa usadí aj vtedy, keď nájde miesto, ktoré mu poskytne príslub lepšieho života v porovnaní s nehostinnosťou pomerov, pred ktorými svojím putovaním unikal. Človek sa zvyčajne usadí aj vtedy a tam, kde sa nenachádza žiadna hrozba, pred ktorou by musel unikáť. Alebo tiež tam, kde pred ňou nájde bezpečné útočisko. Najčastejšie však vtedy, keď sa jej naučí čeliť, napríklad tým, že si takéto útočisko vybuduje alebo keď si dokáže svojich protihráčov premeniť v spoluhráčov. Človek sa teda zvyčajne usadí až vtedy a tam, keď už nemusí alebo nemôže utekať pred nepriaznivými prírodnými, spoločenskými a ekonomickými podmienkami, vonkajším nepriateľom či pred sebou samým. Miesto usadenia sa mení v domov vtedy, keď sme sa už s týmito oponentmi naučili vychádzať a napriek ich tlaku si dokázali svoje miesto pod slnkom obhájiť. Podstata domova tkvie v spočinutí – v usadení sa, zahniezdení, udomácnení sa. K najbytošnejším ľudským pocitom patrí aj vedomie, že som, resp. že sme doma. Udomácnit sa však neznamená len zostať na mieste, neutekať, ale vytvoriť si na danom mieste aj svoje ľudské zázemie, ktoré je v pocitovej rovine prežívané ako pocit zmysluplnosti, istoty a pokoja. Toto vedomie bolo aj jedným z určujúcich znakov starovekej Gréckej kultúry. Gréci boli jedni z prvých, ktorí sami seba prijali a nemali preto dôvod utekať. Hegel ku kladom Gréckeho sveta pripočítava aj to, že „urobili svoj svet svojím domovom“. Vyzdvihuje ich zmysel pre domov, teda to, že sú spokojní sami u seba, že nemajú potrebu ísť niekam preč. Keďže našli spočinutie, neľahá ich to niekam inam. (Hegel, 1964, s. 151) Bezdomovectvo budeme preto prednostne chápať v tomto hlbšom význame – bezdomovcom sa v tomto zmysle stáva ten, kto síce býva (má strechu nad hlavou), ale necíti sa na danom mieste doma, keďže k domovu nepatria len múry domu, ale aj prijatie seba samého (aj napriek všetkým pociťovaným nedostatkom) a tiež prijatie a uznanie hodnoty mojej osoby zo strany iných ľudí, s ktorými prichádzam do kontaktu. Domov však nemá len uvedený sociálny rozmer, ale charakterizujú ho aj určité temporálne aspekty. V tomto zmysle môže byť človek naozaj doma až vtedy, ak si tento domov vybuduje. A nie hocijako. Vybudovať ho musí tak, aby obstál tvárou v tvár výzvam budúcnosti, t. j. s perspektívou jeho trvania. Budovanie domova nie je tiež jednorázovou záležitosťou. Vyžaduje si permanentné odhodlanie a vôľu zotrvať. A naopak – človek svoj domov najčastejšie stráca vtedy, kde uvedené odhodlanie ochabne a človek na uvedenú vôľu zotrvať rezignuje, teda tam, kde zaniká túžba po domove. Nielen individuum,

ale aj ľudské spoločenstvo bez uvedenej túžby a pocitu spočínutia ľahko a skoro rezignuje a vyhorí. Takáto vyhorená spoločnosť je aj jednou z tém nemeckého filozofa kórejského pôvodu Byung-Chul Hana. (2016) Za vyhorenú považuje takú spoločnosť, ktorá stratila svoju nosnú ideu, ktorá ju oduševňovala a udeľovala jej určité opodstatnenie a zmysel. Bez tejto vnútornej vzpruhy sa takáto spoločnosť orientuje už len na svoju holú reprodukciu a strojovú prevádzku. Niet pochyb, že v takejto spoločnosti ľudsky upadá aj človek. Spolu s tým eroduje aj jeho domov, ktorý sa mení v obyčajný príbytok.

Časové hľadisko je pre určenie statusu domova kľúčové aj z iného dôvodu. Ľudia často prichádzajú o svoj domov aj vtedy, ak príliš často menia miesto svojho pobytu. A to nielen v prípade, ak utekajú pred niečím zlým, ale aj v prípade, že hľadajú niečo lepšie. Napr. ak v záujme svojho kariérneho rastu spolu so svojim pracoviskom menia aj svoje bydlisko. Ak sa ľudia (bez ohľadu na príčiny) príliš často sťahujú, nikde nezapúšťajú hlbšie korene, nevytvárajú osobnejšie väzby s ľuďmi zo susedstva, nie sú motivovaní k tomu, aby zveľaďovali svoje dočasné sídla a neparticipujú na vytváraní a reprodukovani miestnych tradícií. Aj napriek tomu, že títo ľudia majú strechu nad hlavou, ich domovy pustnú. Negatívnu úlohu tu zohralo aj oddelenie bydliska od pracoviska. Ľudia dnes väčšinu dňa trávajú mimo svojich obydlí – buď v práci alebo v dopravných prostriedkoch a dopravných zápchach pri presunoch medzi prácou a svojim bydliskom. Ľudské domovy sa v dôsledku toho menia v nocľahárne. Z domova sa stáva len prístrešok, t. j. miesto, kde sa len prespáva, aby sa ďalší deň mohlo ísť zase do práce a miesto, kde sa uskladňujú jej výťažky. (Patočka, 1990)

Existujú názory, ktoré za bytostnú určenosť človeka považujú schopnosť človeka potlačiť teritoriálny inštinkt, vďaka čomu sa z neho stala najmobilnejšia bytosť zo všetkých známych tvorov. K povahe človeka preto neodlučiteľne patrí aj jeho „nomádstvo“. Človeka človekom z tohto pohľadu urobila práve jeho neviazanosť k určitému konkrétnemu prostrediu, ale skôr skutočnosť, že v dôsledku častej zmeny prostredia bol konfrontovaný s nutnosťou reagovať na špecifické podmienky vždy inak geograficky, sociálne a kultúrne profilovaných prostredí, do ktorých človek v rámci svojho historického putovania expandoval. To podľa uvedených autorov stálo aj v pozadí prudkého rozvoja jeho intelektu. To znamená, že podľa nich až nomádstvo z neho urobilo homo sapiens. Uvedený názor má však i svojich oponentov. Podľa nich to bolo práve naopak – človek a kultúra vzniká až ako dôsledok potlačenia útekového inštinktu človeka v prospech jeho teritoriality. Avšak aj keď sa človek usadil, neprestal byť nomádom, i keď nomádom iného charakteru. Cesty vo fyzickom priestore boli vystriedané jeho putovaním mentálnym priestorom. Britský historik Arnold Toynbee ako nomádov kvalifikuje ľudí, ktorí sa nomádmi stávajú preto, že odmietajú odísť. Aj domov

človeka sa dá stabilizovať len za cenu zmeny, jeho permanentnej prestavby, resp. neustáleho prebudovávania. Obdobne – aby mohol človek ustáť v prúde zmien (a zachoval si tak v čase svoju ľudskú identitu), musí sa sám meniť.

I keby sme vychádzali z prvej z uvedených verzií vysvetľujúcich bytie človeka a jeho kultúry fenoménom jeho nomádstva, treba si uvedomiť, že človek sa vydáva na cesty nie z túžby po dobrodružstve, ale pod tlakom určitej nevyhnutnosti. Za migračnými pohybmi pôvodne stáli faktory ekologického rázu – človek musel opustiť miesto, ktoré svojou činnosťou zdevastoval. To bol údel všetkých tzv. kočovných národov, resp. zberačsko-loveckých spoločností. Vždy, keď sa na nejakom mieste usadili, bolo to vždy len dočasne, keďže po tom, ako v okolí svojho dočasného sídla vylovili všetku zver a splundrovali všetky ostatné zdroje, museli sa opäť vydať na cesty a hľadať nové príhodné miesto pre život. Situácia sa odvtedy zmenila v tom, že v dôsledku rozvoja techniky a technológií neúmerne vzrástla naša schopnosť devastovať naše životné prostredie. Ak v minulosti sa ľudia v rámci svojho putovania za zdrojmi mohli po určitom čase zase vrátiť na to isté miesto, ktoré predtým zdevastovali, nakoľko príroda ho medzičasom zregenerovala tak, že zase bolo človeku schopné dočasne poskytnúť svoje dary, dnes je situácia iná v tom, že príroda stratila svoju regeneračnú schopnosť a tiež v tom, že dnes už nemáme kam ísť, keďže všetky ďalšie potenciálne miesta pre lepší život boli už niekým iným zaujaté. Dnes – v čase globalizácie je situácia iná aj v tom, že tieto negatívne dôsledky často znášajú aktéri, ktorí za zdevastovanie ich životného prostredia nenesú priamu zodpovednosť, ale stali sa obeťou externalít vyprodukovaných inými ľudskými spoločnosťami v iných častiach sveta. Zhoršovanie ekologických podmienok, najmä v dôsledku klimatických zmien, robí z niektorých častí ľudstva opäťovne geografických nomádov, a teda aj potenciálnych ľudí bez domova.

Bezdomovec sa v tomto zmysle zásadne líši od človeka bez strechy nad hlavou. Človek bez prístrešia nemusí byť nutne aj „bezdomovcom“. Ako prízvukuje J. R. R. Tolkien, nie všetci, ktorí blúdia sú stratení. (1990) Človek, ktorý hľadá domov je na tom často lepšie ako ten, ktorý síce strechu nad hlavou má, ale prebýva v neprajných spoločenských podmienkach alebo v nezdravom životnom prostredí. Za najbytošnejšiu modalitu ľudského života považuje francúzsky filozof Gabriel Marcel život *in via*. Človek je podľa neho *homo viator* – človek putujúci. Ak pútnik v prvom priblížení vyvoláva pesimistickú predstavu človeka bez prístrešia, človeka, ktorý nemá kde skloniť svoju hlavu, nemusí tomu tak byť vždy. Pútnik podľa Marcela nie je človek, ktorý blúdi v beznádeji, ale práve naopak: cesta, po ktorej kráča, nech je akokoľvek kľukatá, trnistá či kamenistá, znamená nádej. Ako uvádza Marcel: nádej je skrytou pružinou putujúceho človeka. (1971) Tam, kde cesta končí, tam, kde už niet kam ísť,

mizne i nádej a nastupuje zúfalstvo. Pokiaľ je pútnik na svojich cestách vedený víziou istoty, poriadku a zmyslu, má istotu, že kráča v ústrety svojmu budúcemu domovu.

Ak by sme na základe uvedených úvah mali vyvodit' aj určité závery pre sociálnu prácu, mohli by sme ich uzavriet' aj tak, že za najbytošnejšie poslanie sociálnej práce by sme mohli považovať úlohu „človeka vo svete zabývať“. Z toho, čo už bolo povedané je zrejmé potom aj to, že to neznamená len poskytnúť človeku prístrešie, ale predovšetkým prebudiť v ňom túžbu po domove. Tým sa však okruh jej úloh nevyčerpáva – jej primárnou úlohou je spoluvytvárať svet, ktorý by dokázal saturovať ľudskú potrebu istoty a potrebu zmyslu.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

CAMUS, A. 2004. *Vzbúrený človek*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. 288 s. ISBN 80-220-1275-0.

d'ALEMBERT, J.: *Esej o základoch filozofie*. Bratislava: Pravda, 1982.

HAN, B.-CH, 2016. *Vyhořelá společnost*. Praha: Rybka Publishers. ISBN:978-80-87950-05-0.

HEGEL, G. W. F. 1964. *Dejiny filozofie I*. Praha.

HEIDRGGER, M. 2002. *Budovať, bývať, myslieť*. Filozofia, roč. 57, č. 5. ISSN 0046-385X.

HERDER, J. G. 1941. *Vývoj lidskosti*, Praha: Jan Laichter.

MARCEL, G. 1971. *K filozofii naděje*. Praha: Vyšehrad.

PATOČKA, J. 1990. *Kacířské eseje o filozofii dejin*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0263-4.

TOLKIEN, J. R. R. 1990. *Pán prstenů. Společenstvo Prstenu*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0105-9.

KONTAKT

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.

Pedagogická fakulta UK v Bratislave

Račianska 59

813 34 Bratislava

E-mail: bmalik@centrum.sk